

Ljudske žrtve u prapovijesti

Kleš, Silvija

Master's thesis / Diplomski rad

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:584855>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-29**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i povijesti

Silvija Kleš

Ljudske žrtve u prapovijesti

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Boško Marijan

Osijek, 2013.

SADRŽAJ

1. SAŽETAK	4
2. UVOD	5
3. ODNOS ČOVJEKA I SMRTI	6
4. ŽRTVOVANJE LJUDI	7
4.1. Svrha i funkcija žrtvovanja.....	7
4.2. Prinošenje žrtve.....	8
5. LJUDSKA ŽRTVA KROZ PRAPOVIJEST	8
5.1. Kult lubanje.....	9
6. PALEOLITIK	10
6.1. Ljudske žrtve u paleolitiku.....	12
6.1.1. Le Moustier.....	12
6.1.2. La Chapelle-aux-Saints.....	12
6.1.3. La Ferrassie.....	12
6.1.4. Teshik-Tash.....	13
6.1.5. Dolní Věstonice.....	13
6.1.6. Guattari, Monte Circeo.....	13
7. KANIBALIZAM	14
7.1. Arheološki dokazi kanibalizma.....	16
7.2. Kanibalizam u paleolitiku.....	17
7.3. Kanibalizam u Krapini.....	19
8. MEZOLITIK	20
8.1. Ljudske žrtve u mezolitiku.....	21
9. NEOLITIK	21
9.1. Ljudske žrtve u neolitiku.....	22
10. BAKRENO DOBA	23
10.1. Ötzi – „Ledeni čovjek“.....	24
10.1.1. Dokazni materijal.....	25
10.1.2. Tajanstveni tragovi – posljedica liječenja.....	26
10.1.3. Sezona smrti.....	26
10.1.4. Životni stil.....	27
10.1.5. Pravi razlog smrti.....	27
10.2. Vučedolska kultura.....	29

11. BRONČANO DOBA	30
11.1. Svetišta i ritualna mjesta	30
11.1.1. Ritualni zločin	31
12. ŽELJEZNO DOBA	31
12.1. Močvarna tresetišta	31
12.2. Old Croghan	32
12.3. Tollundski čovjek	32
13. ZAKLJUČAK	34
14. LITERATURA	35

1. SAŽETAK

Žrtvovanje ljudi predstavlja ubijanje ljudskih bića najčešće kao dio religijskih obreda. Žrtvovanje ljudi prakticiralo se kroz različite kulture i narode, počevši još od prapovijesti. Ljudske žrtve javljale su se kroz različite oblike, od ritualnog ubijanja žrtvi kao dara bogovima do konzumiranja ljudskoga mesa u uvjetima preživljavanja. U plemenskim se prapovijesnim društvima javio i kanibalizam.

Kanibalizam je nedvojbeno jedan od najstarijih i duboko ukorijenjenih tabua čovječanstva. Čak i u doba snošljivosti i popustljivosti u kojemu se gotovo ništa ne drži svetim, ta je tema zabranjena. Ipak, poput mnogih drugih životnih strahota kanibalizam iznova fascinira.

Ubojstvo predstavlja ljudsko djelo koje za izravnu posljedicu ima smrt drugog čovjeka. Može se činiti da u današnjoj civilizaciji užurbanoga tehničkog napretka uz materijalistički i hedonistički pogled na svijet nema mjesta promišljanju o neugodnim fenomenima kao što je smrt, bez obzira na to što život svakog pojedinca nesumnjivo završava smrću.

Čovjek je jedino biće koja ubija pripadnika svoje vrste i onda kada ga na to ne nagoni borba za opstanak: trag prvog poznatog, u prapovijesno doba počinjenog zločina, potiče iz razdoblja koje je mnogo mlađe od razdoblja iz kojeg potiče trag prvog groba. Ubojstvo je univerzalna pojava jer su ljudi ubijali jedni druge kroz čitavu povijest. Zato što je borba za život i smrt praćena ubojstvom ono podrazumijeva i stavljenje osobnog života na kocku. Da bi čovjek ubio drugog čovjeka, treba se izložiti opasnosti da i sam bude ubijen.

Iako se kroz cijelu prapovijest, od paleolitika pa sve do željeznog doba, javljaju ljudske žrtve, svaka od tih žrtava donosi nam različite pretpostavke o načinu i svrsi žrtvovanja.

Ključne riječi: ljudska žrtva, kanibalizam, pogrebni rituali, smrt.

2. UVOD

Ljudske žrtve poznate su još iz prapovijesnih vremena, a i danas zauzimaju određeno mjesto u ljudskome društvu. Žrtvovanje je najčešće povezano s određenim ritualom ili, pak, predstavlja nagon čovjeka da preživi u uvjetima gladi. Iako su s vremenom vodeće svjetske religije odbacile prakticiranje ljudskih žrtava i danas, kao i u prapovijesti, važan su element u shvaćanju čovjekova razvoja i djelovanja. U ovom diplomskom radu prikazat ću pregled ljudske žrtve kroz prapovijest, od paleolitika do željeznog doba.

Rad se sastoji od tri dijela, od kojih prvi dio govori o odnosu čovjeka i smrti, odnosno na koji način čovjek shvaća fenomen smrti te se definiira pojam žrtvovanja, njegova svrha i funkcija. Drugi dio rada odnosi se na fenomen kanibalizma, od njegovih korijena do naprednijih oblika kanibalističkih zločina u prapovijesti. Treći dio rada, koji je ujedno i najveći, govori o ljudskim žrtvama i kanibalizmu na temelju primjera kroz prapovijest. Treći dio rada započinje s paleolitikom u kojem se javljaju prvi tragovi ljudskih žrtava. Neke od najpoznatijih takvih lokacija su: Le Mousterien, La Chapelle-aux-Saints, La Ferrassie, Teshik-Tash, Monte Circeo, te Hušnjakovo u Krapini. Mnoštvo je razbijenih ljudskih kostiju u Krapini Dragutin Gorjanović-Kramberger pripisao kanibalizmu. Uz mnoge mezolitičke i neolitičke kulture vežu se ritualni zločini, vezani uz poljodjelstvo i stočarstvo, ali i gradnju nastambi. Kroz bakreno, brončano i željezno doba ljudske se žrtve najčešće vežu uz metalurgiju. Ljudi su žrtvovali druge ljudi kako bi iskazali zahvalnost bogovima na bakru, bronci i željezu. U željeznom su dobu od velikog značaja močvarna tresetišta diljem Europe u kojima su pronađeni ostatci mumificiranih tijela koja su žrtvovana za vrijeme željeznog doba. Najvažniji je primjer ljudske žrtve iz bakrenog doba Ötzi, odnosno ledeni čovjek, koji predstavlja najstariju prirodnu ljudsku mumiju u Europi. U željeznom je dobu od izrazite važnosti čovjek iz Tollunda na čijem su tijelu pronađeni tragovi vješanja što upućuje na ritualno žrtvovanje.

3. ODNOS ČOVJEKA I SMRTI

Nijedan pojam i nijedna tema u ljudskom životu ne zaokupljaju toliku pažnju kao fenomen smrti. Iskustvo nas uči da je smrt "poznata stvar", ali opet, to je tabu tema. Koliko god mislili da nešto o tome znamo uvijek nas zatekne i iznenadi, poglavito kad se dogodi u našoj neposrednoj blizini ili u našoj obitelji. Briga za smrt rezultat je želje za vječnim opstankom, a s obzirom na to da u sistemu prirode niti jedna sklonost nije besmislena i nesvrshodna, slijedi da se ova želja može uzeti kao jedan dokaz opstanka ljudskog bića i nakon smrti. To što nas muči pomisao na smrt, samo po sebi je dokaz da nećemo nestati. Mnogi govore da ništa snažnije ne utječe na čovjekov život kao smrt. Ona često zbližava ljude, pa i one koji godinama nisu bili u dobrim odnosima.

Otkad postoji misao, svi narodi nastojali su objasniti prekid do kojega dolazi smrću. Nastojali su ga svladati razvijajući obrede. Ti obredi najčešće se pokazuju u praksi ukopavanja koja se može definirati kao skup gesta i obreda kojima je popraćeno polaganje trupla u grob. Grob je, dakle, samo mjesto na koje se polaže mrtvo tijelo pokojnika. Odnos što ga čovjek ima prema smrti pokazuje se u njegovom odnosu prema pokojnicima, to jest načinu kako postupa s mrtvim tijelom. Prve sahrane stare su nešto manje od 100.000 godina, a čovjek postoji već barem dva milijuna godina. Na razasutim kostima ponekad nailazimo na tragove koji mogu biti predmet suprotnih tumačenja: spremanje kostiju, kanibalizam i tako dalje.¹

Često zastajemo pred misterijem smrti i na različite načine nastojimo ublažiti bol zbog rastanka s voljenim osobama, a mnogi se među nama nadaju da je rastanak samo privremen. Treba se upitati zašto je čovjek pokapao mrtve. Pri pokušaju odgovara na to pitanje odmah se pojavljuju dva problema. Ponajprije treba utvrditi je li ukop namjeran ili je tijelo zatrpano prirodnim procesima. Ako se utvrdi da je ukop namjeran, pojavljuje se drugi problem, odnosno pitanje svrhe ukopa. Namjeran ukop može odražavati simboliku, pa čak i duhovnost, odnosno religiju, a moguće je da je tijelo ukopano da ga se zaštiti od zvijeri, zbog praznovjerja ili samo higijenskih razloga.²

Pojam duhovnosti u suvremenom svijetu tehnologije i napretka postaje nepoznat, a mnogobrojne blagodati tehnike i životni standard zapadne civilizacije stvaraju iluziju o materijalnoj dostatnosti ljudskog bića u svijetu sveopćeg konzumerizma i potrošnje. Religija postaje nešto čudno i daleko, tradicionalan i zastarjeli način mišljenja i poimanja, a rijetko je

¹ F. Facchini, M. Gimbutas, J. F. Kozłowski, B. Vandermeersch, *Religioznost u pretpovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004., str. 21.

² Karavanić, Ivor, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Školska knjiga, Zagreb, 2012., str. 41.-42.

tko prihvaća kao težnju i put prema ispunjenju ljudske nedostatnosti. Ipak, prastaro pitanje o postojanju nadspoznajnoga, odnosno onostranoga, katkad je jednako aktualno i danas. S njime se možemo suočiti zbog straha od vlastitog nestajanja, boli pri gubitku voljenih i bliskih osoba, religijske tradicije koju baštinimo ili nedostatnosti i nesavršenosti s kojom se ljudsko biće teško može pomiriti.³

4. ŽRTVOVANJE LJUDI

Iako su još u prapovijesti ljudi pokapali mrtve kako bi im iskazali čast i povjerenje, također je poznato da je bilo i drugih razloga pokapanja mrtvih, kao što je poznato i to da, kao i danas, ljudi u prapovijesti nisu umirali samo prirodnom već i nasilnom smrću. Danas je čovjek u stanju da atomskim oružjem uništi ljudsku vrstu, i nikakva u težnji za očuvanjem vrste stvorena kočnica ne može nas uvjeriti u to da on to neće učiniti. Žrtvovanje je prinošenje životinje, biljke, imovine, pa čak i ljudskog bića da bi se primirilo božanstvo. U drevnim kulturama žrtve se prinosilo bogovima i boginjama u posebne dane ili tijekom važnih svečanosti.⁴

4.1. Svrha i funkcija žrtvovanja

Žrtvovanje je, u osnovi, čin komunikacije. Glavni sudionici toga čina su pošiljatelj i primatelj, koji se mogu označiti kao žrtvovalac i žrtvoprimatelj. Obično se sastavnim činiteljima žrtvenog obreda smatraju mjesto i vrijeme žrtvovanja te sredstva za izvršenje žrtvenog čina. Mjesta na kojima se najčešće žrtvovalo bila su trajna ili privremena staništa: pećina, dom, domaće ognjište, grob, žrtvena jama i drugi.⁵

Žrtva je prijenosnik poruke, znak kojim se žrtvovalac služi da bi primatelju prenio neku poruku. Žrtve se mogu klasificirati na više načina: po vrsti žrtve, po načinu žrtvovanja i po namjeni. Uz žrtvovanje ljudi su u plemenskim društvima vezani i kanibalizmom te lovom na glave. Razvitkom religije u Starom svijetu je već u željezno doba došlo do sve rjeđeg prakticiranja ljudskih žrtvi, da bi se već u starom vijeku takvi obredi odbacivali kao barbarski. S vremenom su sve vodeće svjetske religije odbacile prakticiranje ljudskih žrtava, a zakoni

³ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 5.

⁴ Moren, Edgar, *Čovek i smrt*, BIGZ, Beograd, 1981., str. 78.

⁵ Janićijević, Jovan, *U znaku moloha, Antropološki ogled o žrtvovanju*, Vajat, Beograd, 1986., str. 297.-301.

takvu praksu tretiraju kao ubojstvo. Zbog toga je žrtvovanje ljudi gotovo potpuno iščezlo u svijetu.⁶

4.2. Prinošenje žrtve

Prvi oblici religije javljaju se još u prvobitnoj ljudskoj zajednici kao posljedica čovjekovog shvaćanja da se mnoge stvari u prirodi događaju i bez njegove volje i da on na te pojave ne može utjecati niti ih kontrolirati. Takve pojave su na primjer suše, poplave, munje, gromovi i slično. Tako je čovjek saznao o postojanju viših sila, te su u njegovom umu nastali prvi oblici "bogova" koji su simbolizirali jedinstvene moći koje vladaju čovjekovim postojanjem. Čovjek je nastojao ove više sile umilostiviti molitvama i žrtvovanjem. Smrt znači plodnost, i obrnuto, plodnost se nastoji postići smrću. Obredi posvećeni osiguranju plodnosti i pogrebni obredi utvrđeni su na mnogim područjima još od pradavnih vremena. U tijeku endokanibalskog obreda prisutni su jeli meso pripadnika svoje obitelji ili svoga plemena. Svrha tih „tajnih večera“ bila je pomlađivanje organizma za koje se vjerovalo da će se postići konzumiranjem tijela pripadnika svoga plemena.⁷

5. LJUDSKA ŽRTVA KROZ PRAPOVIJEST

Prapovijest je priča o ljudskom postanku. Prapovijest se odnosi na razdoblje postojanja ljudske vrste prije pojave dokumenata i zapisa kojim počinje pisana povijest. Prapovijest se bavi životom naših dalekih predaka, prvih lovaca sakupljača, a potom i ranim razdobljima kad je, razvijajući poljodjelstvo, tadašnji čovjek došao do točke da može napuštati život lovca i lutajućeg sakupljača plodova te početi živjeti u selu, a potom i u gradu. Prapovijest je razdoblje koje obuhvaća ukupan razvoj čovjeka, od njegova postanka i izradbe prvih alata do pojave pisanih izvora, premda u posljednjim razdobljima prapovijesti već postoje pisani izvori „civiliziranoga“ svijeta o narodima koji žive na prapovijesni način (primjerice, Rimljani pišu o Ilirima). Još je na početku 19. stoljeća danski arheolog Christian Jurgensen Thomsen razvrstao prapovijesne predmete iz Nacionalnog muzeja Danske te podijelio prapovijest na tri glavna razdoblja: kameno, brončano i željezno doba. Ta podjela označuje različita tehnička razdoblja čovječanstva i ona se, uz dodatak bakrenoga doba, koje prethodi brončanome, upotrebljava i danas. Upravo kroz cijelu prapovijest nailazimo i na ljudske žrtve, od

⁶ J. Janićijević, *U znaku moloha, Antropološki ogled o žrtvovanju*, str. 304.

⁷ E. Moren, *Čovek i smrt*, str. 78.

paleolitika do željeznog doba. Neke su od tih žrtava predstavljale dar bogovima, neke su napadnute od neprijateljskih ili vlastitih plemena dok su neke služile za prehranu ostalim suplemencima u uvjetima gladi.⁸

Razdoblja prapovijesti koja se najčešće pojavljuju u literaturi jesu: paleolitik, epipaleolitik, mezolitik, protoneolitik, neolitik, brončano doba, starije željezno doba i mlađe željezno doba.⁹

5.1. Kult lubanje

Najstarijim ili jednim od najstarijih dokaza posmrtnih ritualnih radnji smatrao se tzv. pekinški pračovjek čiji su ostaci pronađeni u Choukoutienu (Kina), a pripadaju vrsti *Homo erectus*. Prema „ozljedama“ na lubanjama, mogli su biti žrtve, ubijene zbog ritualnih razloga, radi konzumiranja njihova mozga, pa im je pripisan tzv. kult lubanje. Naziv kult lubanje označuje moguće paleolitičke, posmrtno rituale pri kojima se vadio i konzumirao mozak iz pokojnikove lubanje. Međutim, ostala su proučavanja choukoutienschkih nalaza pokazala da situacija ni približno nije toliko jasna. Dok je više osteoloških nalaza upućivalo na kanibalizam, oštećenja na trima lubanjama također su mogla biti protumačena kao posljedica ubojstva ili nesretnog slučaja. Te lubanje nisu pronađene pomiješane sa životinjskim kostima, u stanišnoj razini pekinškog pračovjeka, što je bio slučaj s ostalim osteološkim nalazima, pa se vjerojatnijim moglo činiti mišljenje da su tijela nastradalih pojedinaca ostavljena da istrunu na zaštićenome mjestu izvan pećine, a zatim su lubanje odvojene i prenesene u špilju koja je mogla biti sveto mjesto.¹⁰

Lubanja iz Choukoutiena pripada tzv. izoliranim lubanjama. Lubanje se mogu naći izolirane iz najrazličitijih uzroka: možda je riječ o trofejima ili relikvijama.¹¹

Nalazi oštećenih lubanja iz paleolitika, posebno srednjega, često su korišteni kao dokaz kulta lubanje. Mozak pokojnika možda se vadio i ritualno konzumirao kako bi se naslijedila moć, snaga, odnosno pokojnikov duh. Kult lubanje na taj je način povezan s kanibalizmom.¹²

⁸ Renfrew, Colin, *Pretpovijest, nastanak ljudskog uma*, Alfa, Zagreb, 2010., str. 5.-6.

⁹ Težak-Gregl, Tihomila, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Uvodi, Zagreb, 2011., str. 56.

¹⁰ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 31.

¹¹ Leroi-Gourhan, Andre, *Religije prehistorije*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 44.

¹² I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 64.

6. PALEOLITIK

Paleolitik ili starije kameno doba vrijeme je prvih svjedočanstava o prisutnosti čovjeka kao svjesnog i stvaralačkog bića na licu Zemlje. To je najstarije i najduže razdoblje ljudske povijesti koje počinje razvojem hominina (hominini su zoološka porodica iz reda primata u koje se ubrajaju izumrli rodovi *Australopithecus* i *Paranthropus* te rod čovjeka *Homo*) prije oko 4 milijuna godina i traje sve do pojave poljoprivrede oko 10 000 godina prije Krista. Arheologija u užem smislu proučava razdoblje od prve pojave kamenih alatki, o kojima najstarije dokaze imamo iz razdoblja prije 2,6 milijuna godina. Paleolitik kao arheološko razdoblje u Europi počinje u kvartaru, četvrtom i najmlađem odsjeku geološke prošlosti Zemlje. Kvartar se dijeli na pleistocen (ledeno doba), koji počinje prije otprilike 1,8 milijuna godina i holocen (toplo razdoblje u kojem mi živimo, geološka sadašnjost). Pleistocen obilježavaju velike klimatske oscilacije, to jest izmjene ledenih doba (glacijala) s povremenim toplim razdobljima, odnosno međuledenim dobima (interglacijalima) što se odražava i u promjenama biljnog i životinjskog svijeta.¹³

Paleolitik ili starije kameno doba, vrijeme prvih svjedočanstava o svjesnoj čovjekovoj djelatnosti, dakle aktivnosti prisutnoj na licu Zemlje, u arheološkom je smislu najprije razdoblje primitivnih kamenih izrađevina, a potom i relativno dobre izvedene obrade kamena i kosti.¹⁴

Paleolitik je vrijeme velikih dimenzija, velikih u prostorno-pojavnom smislu, velikih u otkrićima, velikih u trajanju. Paleolitik je započeo velikim skokom: otkrićem oruđa, produžene čovjekove ruke. Tek negdje u musterijenu, u vremenu neandertalskog čovjeka došlo je do novog velikog skoka, do pokapanja mrtvih. I ma kako to obično izgledalo, bio je to događaj od neizmjerne važnosti. To je bio začetak religioznih poimanja, vjerovanja u nešto što se nije moglo objasniti samo umnim naporom, početak rješavanja zagonetki ovog i onog svijeta. Bio je to početak onoga što nazivamo duhovnom revolucijom.¹⁵

Najraniji nalazi modernih ljudi (*Homo sapiens sapiens* – mudar, razuman čovjek) potječu iz Afrike i stari su gotovo dvjestotinjak tisuća godina. U tom je kontekstu zanimljiv i važan i jedan hrvatski lokalitet. To je špilja Vindija kod Donje Voće u Hrvatskom zagorju. U tamošnjem sloju D pronađeni su nalazi anatomski suvremenoga čovjeka, dok iz starijih

¹³ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 56.-57.

¹⁴ Dimitrijević, Stojan, Težak-Gregl, Tihomila, Majnarić-Pandžić, Nives, *Prapovijest*, Naklada Naprijed, Zagreb, 1998., str. 15.

¹⁵ Isto, str. 16.

slojeva G1 i G3 potječu ostatci neandertalaca. Neandertalci nestaju prije tridesetak tisuća godina, a prije približno 35.000 godina rani moderni čovjek (*Homo sapiens sapiens*) pojavio se na europskom tlu. Paleolitik je od izuzetne važnosti budući da dolazi do raznolikosti oruđa, proizvodnje djelotvornog lovačkog oružja, podjele poslova, osnivanja trajnih staništa, razvijene figurativne umjetnosti i izražene simbolike koja se odražava u špiljskom slikarstvu. Nalazi iz Dolnih Věstonica svjedoče da je čovjek već u paleolitu imao potrebno znanje za izradu keramičkih predmeta.¹⁶

U gospodarskom smislu paleolitik je razdoblje lova i skupljanja plodova, nomadskog načina života, pa se arheološki ostatci nalaze uglavnom u špiljama, ali i na otvorenom. S obzirom na to da su najbrojniji i najbolje očuvani nalazi po špiljama, dugo se vremena paleolitičkog čovjeka zamišljalo kao špiljskog čovjeka. U arheološkom smislu tradicionalno se smatra da paleolitik započinje otkrićem oruđa, produžene čovjekove ruke i zauzdavanjem vatre. Paleolitik se dijeli na donji (2,5 milijuna godina prije sadašnjosti do 200.000 godina prije sadašnjosti), srednji (između 200.000 i 40.000 godina prije sadašnjosti) i gornji (između 40.000 i 10.000 godina prije sadašnjosti). *Homo habilis* kao spretan čovjek, najranija je vrsta za koju se smatralo da izrađuje kameno oruđe. Iz čovjeka vrste *Homo habilis* razvio se *Homo erectus* (uspravni čovjek). *Homo erectus* proizvodio je simetrično obostrano oblikovana klinasta kamena oruđa tzv. šačnike. Osim obrade kamena, čovjek donjeg paleolitika obrađivao je i drvo, rabio vatru te pokušao graditi i prve osmišljene nastambe. Prije dvjestotinjak tisuća godina započinje razdoblje srednjega paleolitika koje se u Europi veže uz vrstu *Homo sapiens neanderthalensis*. Industriju (kameni inventar) toga razdoblja označava musterijanska kultura koja se rasprostire na prostoru Europe i zapadne Azije, gdje se gotovo uvijek veže uz neandertalce, te sjeverne Afrike. Neandertalci su uspješno obrađivali organske materijale, uglavljivali u drvene drške rabeći smole drveća kao ljepilo, bili su uspješni lovci, a analize kostiju pokazuju da je meso bilo gotovo isključiv izvor njihove prehrane. Prvi su u cjelokupnoj ljudskoj povijesti pokapali mrtve (primjerice La Chapelle-aux Saints, La Ferrasie, Le Moustier u Francuskoj, Kebara u Izraelu, Teshik-Tash u Uzbekistanu, Šanidar u Iraku) i imali svojevrstne vjerske obrede. Jedno od svjetski poznatih i znanstveno važnih nalazišta neandertalaca jest i Hušnjakovo brdo u Krapini, koje je 1899. godine otkrio i do 1905. godine istraživao Dragutin Gorjanović-Kramberger.¹⁷

¹⁶ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 61.-63.

¹⁷ Isto, str. 58.-61.

6.1. Ljudske žrtve u paleolitiku

Prve tragove koji upućuju na moguće žrtvovanje nalazimo već u drugoj polovici srednjeg paleolitika, a posebice u mlađem paleolitiku. Povezanost žrtvenih obreda s pogrebom i kultom mrtvih, pogotovo kultom predaka, vidljiva u kasnijim razdobljima, omogućuje da se odnos prema pokojnicima i nalazi grobnih priloga tumače kao daleki nagovještaji žrtvovanja.¹⁸

6.1.1. Le Moustier

U razdoblju srednjeg paleolitika nazvanog po pećini blizu sela Le Moustier u Francuskoj otkriven je, pažljivo sahranjen, kostur šestnaestogodišnjeg neandertalca, i to u zgrčenom položaju, sa desnom rukom ispod glave. Kraj ruke stajalo je kremeno oruđe, a u grobu je nađeno i drugo kremenje, zajedno s izlomljenim kostima bivola.¹⁹

6.1.2. La Chapelle-aux-Saints

U blizini sela La Chapelle-aux-Saints, također u Francuskoj, 1908. godine iskopan je kostur odraslog neandertalca, star oko 45.000 godina, koji je bio sahranjen u grobu dubokom tridesetak centimetara. Uz pokojnika se nalazilo oružje i drugi grobni prilozima koji bi mogli označavati lovački uspjeh.²⁰

6.1.3. La Ferrassie

U francuskoj pećini La Ferrassie pronađene su plitke ovalne jame sa zgrčenicima – očigledno obiteljski ukop: muškarac, žene i četvero djece bili su pokriveni kamenjem, a kraj njih je pronađeno kremeno oruđe i komadi kostiju bizona, sjevernog jelena i konja, mogući ostatci pogrebnog obreda.²¹

¹⁸ J. Janićijević, *U znaku moloha, Antropološki ogled o žrtvovanju*, str. 36.

¹⁹ Isto, str. 37.

²⁰ Isto, str. 39.

²¹ Isto, str. 37.

6.1.4. Teshik-Tash

U Uzbekistanu u pećini Teshik-Tash lubanja neandertalskog dječaka bila je okružena rogovima i dijelovima kostura poubijanih kozoroga. Kružni raspored kostiju upućuje na razuman postupak koji bi mogao imati obrednu namjenu. Svi navedeni primjeri upućuju na tragove mogućih žrtvenih običaja.²²

6.1.5. Dolní Věstonice

Iz mlađeg je paleolitika poznat ritualni ukop otkriven 1949. godine u Dolní Věstonice. Kostur je bio u zgrčenom položaju, a pripadao je ženi od oko dvadeset godina. Pretpostavlja se da je riječ o šamanki koja je sahranjena uz potpun ritual.²³

6.1.6. Guattari, Monte Circeo

U pećini Guattari u podnožju planine Monte Circeo talijanski povjesničar A. Blank našao je 1939. godine neandertalsku lubanju muškarca u krugu od pažljivo složenog kamenja.²⁴

Lubanja predstavlja jednu od najpoznatijih izoliranih lubanja. U veljači 1939. godine barun A. C. Blanc, jedan od velikih talijanskih prapovjesničara, našao je jednu neandertalsku lubanju u pećini Guattari. Lubanja se nalazila u gnijezdu kamenja pri dnu jedne od velikih dvorana. Tlo je bilo prekriveno kostima životinja, te je očigledno da je spomenuta lubanja, bez donje čeljusti i bez ijednog ostatka kostura, bila svjesno ondje ostavljena. Desna očna šupljina bila je zdrobljena prije no što se lubanja našla na spomenutom mjestu, a zatiljni otvor bio je oštećen i proširen. Prva se ozljeda objašnjava kao posljedica smrtnoga udarca, a druga kao proširivanje zatiljnog otvora da se izvadi i pojede mozak kako bi se udovoljilo obrednim obavezama. Lubanja je bila svjesno pohranjena, to je nedvojbeno i već sama po sebi dovoljna činjenica, a mišljenje da je čovjek bio ubijen i pojeden samo je više manje prihvatljiva pretpostavka.²⁵

²² J. Jančićević, *U znaku moloha, Antropološki ogled o žrtvovanju*, str. 38.

²³ Isto, str. 37.

²⁴ Isto, str. 36.

²⁵ A. Leroi-Gourhan, *Religije prehistorije*, str. 47.-48.

Na desnoj sljepoočnoj kosti nalaze se oštećenja za koja se smatralo da su prouzročena smrtonosnim udarcem te da je zatiljni lubanjski otvor nakon smrti prisilno proširen. Lubanja je stajala na podu okružena vijencem od kamenja. Mislilo se da je razbijena na zatiljnom dijelu da bi se izvadilo mozak, koji je mogao biti ritualno konzumiran. No, izvorni je položaj lubanje u vijencu od kamenja u špilji Guattari upitan jer je pomaknuta prije nego što su je znanstvenici vidjeli. Štoviše, prema rezultatima analize koja je poslije provedena, na lubanji nema tragova ljudske djelatnosti, nego su vidljiva samo oštećenja od životinjskih zubi.²⁶

Prema mišljenju paleontologa Alberta Carla Blanca koji je provodio istraživanja cjelokupno otkriće u špilji Guattari moglo je imati ritualno značenje. On je smatrao da su proširenja na očnoj duplji lubanje neandertalca bila namjerna te da je njeno smještanje unutar velike koncentracije oblog kamenja vjerojatno promišljeno.²⁷

7. KANIBALIZAM

Kanibalizam je iskonska pojava među ljudima. Javila se još u prapovijesti, a još i danas postoji u velikom broju zajednica koje su ostale na najnižem stupnju razvoja. Ako ostavimo po strani kanibalizam koji je posljedica nedostatka bilo kakve hrane, i egzokanibalizam i endokanibalizam imaju magijsko značenje jer se pomoću njih nastoje prisvojiti osobine mrtvog čovjeka čiji se tijelo jede. Endokanibalizam uz to predstavlja i jedan od najpouzdanijih načina da se izbjegne suočavanje s raspadanjem tijela umrlog suplemenika. No kada se radi o ubojstvu nakon kojeg se tijelo ubijenog pojede, predstavlja nepoštivanje ljudske osobe. Kanibalizam kao način prehrane svakome pada na pamet. Međutim, kanibalizam nam otkriva vrlo složene aspekte jer ne proizlazi ni iz unutarnje nužde ni iz anatomske ili nekog određenog evolucijskog razvoja. Kanibalizam vuče korijene iz ratnog krvoprolića. Tako i razlikujemo različite vrste kanibalizma kao što su: elementarni, ratni, ritualni, religijski i patološki kanibalizam. Povremeni se kanibalizam uglavnom ne javlja do trenutka u kojem čovjek umoren glađu izazvanom prirodnim okolnostima, brodolomima ili ratovima, biva prinuđen da jede svog bližnjeg, pa čak i svoje vlastito meso. Ova vrsta kanibalizma isključuje gurmansku nasladu, premda je njegovo ponavljanje moglo lako dovesti narode do prakticiranja gastronomskog kanibalizma. Za razliku od fenomena povremenog kanibalizma, gastronomski kanibalizam predstavlja svjesnu i osmišljenu potragu za ljudskim mesom. Kod ratnog je kanibalizma teško razlučiti aspekte osвете, rituala i magije, koji ga upotpunjuju.

²⁶ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 64.-65.

²⁷ Skupina autora, *Povijest 1, Prapovijest i prve civilizacije*, Europapress holding, Zagreb., 2007., str. 73.

Teško je utvrditi ubija li kanibal kao lovac iz zadovoljstva u ubijanju, ili iz zadovoljstva u proždiranju svog neprijatelja. Ritualni kanibalizam proizlazi iz elementarne magije a javlja se kao oblik svete antropofagije, te i do današnjih dana ostaje barbarski, i tajanstven. On koristi religiju kao svoj izgovor, maskirajući svoje istinske porive koji se odnose na individualne ili kolektivne osvete, mržnje ili koristoljublja.²⁸

Antropofagija, omofagija, kanibalizam: toliko sinonima da bi se označila navika da se ljudsko meso jede bez osjećaja odvratnosti, navika koja seže u davna vremena, od prapovijesnih običaja. Omofagija je prirodna sklonost naše vrste po kojoj se ona razlikuje od drugih. Plemena koja se odaju kanibalizmu i prinošenju ljudskih žrtava često su daleko naprednija od drugih plemena na području umjetnosti, proizvodnje i trgovine. Jedenje ljudskoga mesa može jednostavno biti jedina opcija preživljavanja u uvjetima gladi, siromaštva, bolesti ili ratova. Ili pak čin prožet religijskim ili magijskim značenjem. U nekim plemenskim društvima ono se drži načinom apsorpcije hrabrosti i snage neprijatelja, u drugima je način očuvanja mudrosti i životnih sokova pojedenih prijatelja. S druge strane, kanibalizam može biti krajnji izraz moći zamišljen u umu psihoseksualnoga grabežljivca ili sociopatskoga serijskog ubojice.²⁹

Čovjek kao mesožder neprestano je istraživao svoju okolinu u potrazi za plijenom. Konzumiranje određenih dijelova ljudskog tijela proizlazi više iz magije nego iz sakupljačkih sklonosti. Proždiranje ljudskih organa u pravom je smislu riječi kanibalističko. Smatra se da duša pobijeđenoga obitava u određenim organima, bogatim „vrlinama“ i moćima od kojih se pobjednik može okoristiti.³⁰

Postoji više osnovnih razloga zbog kojih neko društvo prakticira kanibalizam. On može biti dio ceremonije odavanja počasti mrtvima, svečanosti povodom uspješne bitke, u kojoj pobjednik apsorbira neprijateljevu hrabrost, čin kojim se poraženom neprijatelju nanosi konačan udarac, očajnički čin kojim se nastoji otkloniti glad ili prevladati ozbiljan nedostatak bjelančevina u osnovnoj prehrani. Naravno, postoje i društva čiji pripadnici jedu ljude samo zato što im se sviđa njihov okus. Ako neka društva jedu ljudsko meso u činu proslave pobjede (egzokanibalizam) ili radi štovanja sjećanja na mrtve (endokanibalizam), taj običaj obično sadrži religijski aspekt.³¹

²⁸ E. Moren, *Čovek i smrt*, str. 73.-75.

²⁹ Villeneuve, Roland, *Istorija kanibalizma*, Biblioteka Cveće zla 9, Beograd, 2004., str. 5.-6.

³⁰ Isto, str. 70.

³¹ Diehl, Daniel, Donnelly, Mark P., *Pojedi bližnjega svoga: povijest kanibalizma*, Ljevak, Zagreb, 2010., str. 28.

Jedan od prvih znakova koje antropolozi traže kada istražuju potencijalne dokaze kanibalizma tragovi su alatki na kostima koji nastaju odstranjivanjem mesa kremenim noževima neposredno nakon smrti. Iako ti tragovi neupućenima mogu izgledati kao beznačajne ogrebotine, stručnjacima oni predstavljaju dokaz poput potpisa ili otiska prstiju. Ipak, neki tvrde da odstranjivanje mesa nije dokaz kanibalizma jer se meso možda odstranjivalo s kostiju mrtvih, nakon čega se kostur s poštovanjem čistio i pokapao. I to je točno. Mnoga poznata drevna društva činila su upravo to, a nisu bila kanibalistička. U mnogim slučajevima, gdje su odbačene kosti otkrivene na mjestima za koje se pretpostavlja da su bila privremena odmorista lovačkih ekspedicija, pronađene su samo pojedine kosti, poput rebara, kralježnice, kosti ruku i stopala. Na temelju toga se pretpostavlja da su mesnatiji dijelovi leša bili izrezivani i odnošeni kući, dok su manje jestivi dijelovi ostavljeni na polju. Mjesta na kojima su otkrivene dugačke, mesnate kosti ruku i nogu na kojima je bilo više mesa, pomiješane sa životinjskim strvinama, uglavnom su bila trajna logorišta, a sve one sadrže tragove alatki za odstranjivanje mesa. Veliki zglobni dijelovi kostiju bili su zdrobljeni – kao i odgovarajuće kosti sa životinjskih strvina – radi uklanjanja koštane srži bogate bjelančevinama. Ljudi kao rasa sigurno su krivi što su jeli svoje bližnje. Ali ako je prvobitni čovjek neselektivno jeo druge ljude, tada je zacijelo jeo svoje najbliže – pripadnike svoga vremena – vjerojatno polazeći od onih koji su bili nesposobni da se brane, poput žena i djece.³²

Ljudska morbidna fascinacija kanibalizmom seže daleko unatrag u doba prije zabilježene povijesti. Prije negoli su antropolozi i arheolozi pronašli nepobitan dokaz o tome da je prvobitni čovjek volio jesti ljudsko meso, spoznaja o ljudskoj sklonosti prema kanibalizmu ukorijenila se duboko u našoj kolektivnoj psihi.³³

7.1. Arheološki dokazi kanibalizma

Iako najstariji ostaci čovjekolikih bića – koji su otkriveni u Africi i stari su 3.5 milijuna godina – pokazuju kako je nastala ljudska vrsta i kako su izgledali naši preci, premalo ih je i previše su raštrkani da bismo na temelju njih mogli zaključiti nešto o društvenoj strukturi u kojoj je živio prvobitni čovjek. Takve pojedinosti moramo potražiti unatrag 3 milijuna godina u Kini. Južno od Pekinga, na nalazištu u špiljama brda Zmajeve kosti, otkriveno je mnoštvo ostataka Pekinškoga čovjeka staroga 500 000 godina, koji jasno dokazuju da su se ti prvi

³² D. Diehl, M.P. Donnelly, *Pojedi bližnjega svoga: povijest kanibalizma*, str. 22.-23.

³³ Isto, str. 13.

ljudi, između ostaloga, hranili drugim ljudima, vjerojatno pripadnicima svoje genske skupine. To ne znači da je ljudsko meso bilo redovito na jelovniku, ali u okolnostima oskudnosti drugih životinja ili kada su druga stvorenja bila previše divlja da bi ih se lovilo, pripadnici drugih ratničkih klanova možda su se činili lakim plijenom. Kanibalizam možda nije bio prvi izbor, ali u teškim vremenima bilo kakvo meso bilo je bolje od nikakvoga. Dokazi o kanibalizmu otkriveni na nalazištima Pekinškoga čovjeka slični su onima otkrivenima u Gran dolini u središnjoj Španjolskoj. Španjolska se pokazala najplodnijim nalazištem ljudskih ostataka na svijetu starih od 1.5 milijuna do 100 000 godina, a velik broj tih nalazišta sadrži dokaze o kanibalizmu. Drugo nalazište kostiju starih 100 000 godina, koje sadrži gotovo identične dokaze, otkriveno je u Krapini u Hrvatskoj. Nadalje, ljudski ostaci stari 12 000 godina, otkriveni na logorištima u Cheddar Gorgeu u Somersetu, pokazuju znakove kanibalizma gotovo iste onima otkrivenima u Hrvatskoj, Španjolskoj i Kini.³⁴

7.2. Kanibalizam u paleolitiku

Obazirući se na najranije pojave kanibalizma, odnosno na kanibalizam u paleolitiku postavlja se pitanje znači li takva praksa isključivo međuljudsko nasilje ili se može povezati i s ritualima čije je značenje simboličko. Izravna evidencija kanibalizma dobila bi se pronalaskom i kemijskom analizom ljudskog koproлита (fosilnog izmeta), ali takvih nalaza u paleolitiku gotovo i nema. Stoga se oslanjamo na rezultate tafonomske analize kojom se na osnovi oštećenja kostiju rekonstruiraju procesi koji su na njih djelovali od trenutka deponiranja na nalazištu do pronalaska, odnosno do trenutka analize. Tako je na temelju različitih tragova moguće razlikovati djelovanje životinja ili geoloških procesa od djelovanja ljudi.³⁵

Postojanje vjerskog kanibalizma u paleolitiku nije nevjerojatno, ali se s obzirom na stanje raspoloživog materijala uopće ne može dokazati. Na lokalitetu Předmosti u Moravskoj, jedan od iskopanih kostura pokazivao je tragove komadanja. Taj kostur neosporno pokazuje da je barem jednom, u paleolitiku, jedan čovjek bio raskomadano da bi poslužio kao hrana svojim srodnicima. Nalaz je zubi dragocjen pokazatelj jer zdravi zubi ne ispadaju sami od sebe. Upravo zubi pokazuju je li čovjek raskomadano od strane drugog čovjeka, zvijeri ili pak kakve bakterije.³⁶

³⁴ D. Diehl, M.P. Donnelly, *Pojedi blišnjega svoga: povijest kanibalizma*, str. 21.-22.

³⁵ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 57.

³⁶ A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije*, str. 51.-53.

Kad se spomene postojanje kanibalizma, primjerice u neandertalaca, to obično asocira na sliku prapovijesnih divljaka koji se ubijaju i jedu svoje suplemenike ili pripadnike drugog plemena. Međutim, taj je stereotip jednostran i pojednostavljen. Često se zaboravlja da i u suvremenih ljudi ima takvih slučajeva. Ako izostavimo zločine teško poremećenih osoba, ostaje spoznaja da su preživjeli stradalnici avionske nesreće u Andama 1972. godine zbog izgladnjelosti i iscrpljenosti, jeli mrtve. Također, ako izostavimo patološki kanibalizam, kanibalizam može biti prouzročen nagonom za preživljavanjem zbog dugotrajne izgladnjelosti ili može biti riječ o ritualnom kanibalizmu koji podrazumijeva konzumiranje pokojnika tijekom posmrtnog rituala kako bi se naslijedile njegove kvalitete ili mu se odala dužna počast. T. D. White razlikuje tri vrste kanibalizma: endokanibalizam koji podrazumijeva konzumaciju pojedinaca unutar grupe, egzokanibalizam, pri kojemu se konzumiraju pripadnici izvan grupe te autokanibalizam koji podrazumijeva različite autodestruktivne čine, čak, primjerice, i griženje noktiju.³⁷

U Europi se kanibalizam javio tijekom srednjeg paleolitika, epohe u kojoj je živio neandertalac. U belgijskoj dolini Liese, u dolini rijeke Lo pronađene su prelomljenje ljudske kosti kako bi se iz njih izvukla srž kojom su se hranili i koja im je služila kao zaštita od hladnoće.³⁸

Kanibalizam neandertalaca nedvojbeno je utvrđen na nalazištu Moula-Guercy u Francuskoj. Nalazište Moula-Guercy je iskopavano veoma precizno. Pronađeni su ostaci šestero neandertalskih jedinki starih stotinjak tisuća godina. Nalazi pokazuju oštećenja nastala skidanjem mesa i razbijanjem kostiju. Ljudska tijela bila su razmesarena i razglobljena, nakon čega se, razbijanjem kostiju nakovanjskim postupkom (kost je stavljena na kamenu podlogu, to jest nakovanj, a po njoj se udaralo drugim kamenom) dolazilo do koštane srži. Lubanje su pak bile razbijene vjerojatno da bi se došlo do mozga. Pretpostavlja se da bi uzrok kanibalizma mogao biti stres ili nešto drugo. Stres prouzročen izgladnjelošću znači da životinjskog mesa nije bilo dovoljno te su stoga jeli i ljudsko.³⁹

Oštećenja nastala skidanjem mesa utvrđena su na mnoštvu ljudskih kostiju starih čak približno 800 000 godina s nalazišta Atapuerca u Španjolskoj što bi mogao biti najstariji dokaz kanibalizma. Možda je bila riječ o brutalnom činu, to jest nasilju koje nije simboličko,

³⁷ I. Karavanić, *Prapočeci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 56.

³⁸ R. Villeneuve, *Istorija kanibalizma*, str. 8.

³⁹ Isto, str. 61.-62.

premda mogućnost posmrtnih rituala ne treba potpuno isključiti bez obzira što za nju ne postoje nikakvi izravni dokazi.⁴⁰

Za neandertalce se obično veže i kanibalizam. Pronađene su mnoge neandertalske ljubanje na temelju kojih je utvrđeno da su u osnovi bile otvarane da bi se izvadio mozak i to za jelo.⁴¹

7.3. Kanibalizam u Krapini

Kad se kojom srećom otkriju koštani ostatci, tada se može poći malo dalje, jer čovjek ima svojstven način cijepanja dugačkih kosti kad iz njih želi izvaditi moždinu, dok životinje postupaju drukčije. Najznačajniji nalaz predstavljaju iskopine kod Krapine koje se čuvaju u Prirodoslovnom muzeju u Zagrebu. U nalazištu su otkriveni ostatci najmanje trinaestero neandertalaca, u razbijenim ili rasutim dijelovima. Fragmenti ostavljaju tako snažan dojam kanibalskog drobljenja da se već od samog početka nametnula pretpostavka o kanibalskom karakteru iskopina.⁴²

Godine 1899., na samom prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u Hrvatskoj su počela iskopavanja prvoga otkrivenoga paleolitičkog nalazišta, Hušnjakova u Krapini (srednji paleolitik), koja su trajala do 1905. godine.⁴³ Naslage na nalazištu stare su približno 130 000 godina prije sadašnjosti, a prvotna odredba materijalne kulture kao musterijenske potvrđena je u više kasnijih analiza.⁴⁴ Prema mišljenju američkog znanstvenika M. H. Wolpoffa, s tog nalazišta potječu ostatci sedamdesetak pojedinaca po čemu je Krapina najveće nalazište neandertalaca. Alatke pronađene na lokalitetu pripadaju musterijenskoj kulturi.⁴⁵

Dragutin Gorjanović-Kramberger naišao je na mnoštvo razbijenih ljudskih kostiju koje su bile pomiješane sa životinjskima. Tu je pojavu objasnio kanibalizmom u krapinskih neandertalaca i smatrao je da ti ljudi svojim pokojnicima nisu iskazivali nikakve počasti. Međutim, 1908. i 1909. godine na francuskim je nalazištima pronađeno više uređenih ukopa neandertalaca, što je upućivalo na suprotnu pojavu, odnosno otvorilo mogućnost drugačije pretpostavke o odnosu prema mrtvim suplemenicima i postojanju religioznih nazora u tih ljudi.⁴⁶

⁴⁰ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 32.

⁴¹ Deary, Terry, *Divlje kameno doba: užasi povijesti*, Egmont, Zagreb, 2002., str. 49.-50.

⁴² A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije*, str. 53.

⁴³ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 13.

⁴⁴ Isto, str. 57.

⁴⁵ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 61.

⁴⁶ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 13.

Neki su stručnjaci smatrali da su dokazi koje je Gorjanović-Kramberger uočio na krapinskim kostima mogli biti i odraz prirodnih procesa, to jest promjena nastalih u tijeku same fosilizacije. Ali pokazatelji iz Krapine i dalje pružaju podršku za tezu o kanibalizmu i premda je problem otvoren, neandertalski ostatci iz drugih dijelova Europe (na primjer ostatci iz Monte Circea) potvrđuju da su tijela umrlih bila barem raskomadana odmah poslije smrti, a vrlo vjerojatno i pojedena.⁴⁷

Kanibalizam u Krapini označuje vjerojatno prvo pripisivanje kanibalizma neandertalskom pračovjeku. Mišljenja su danas podijeljena. Neki istraživači smatraju da je mnoštvo polomljenih kostiju, osobito velike cjevaste kosti i kosti glave, dokaz kanibalizma u tih praljudi. Velike su cjevaste kosti možda bile raskoljene da bi se pojela koštana srž, a kalote lubanja razbijene da bi se došlo do mozga. Također, postoje i drugačija mišljenja prema kojima je mnoštvo slomljenih kostiju protumačeno kao posljedica geoloških procesa tijekom fosilizacije, a dio materijala nehotečno je polomljen tijekom iskopavanja. Ipak, većina istraživača smatra da je kanibalizam u Krapini ipak postojao.⁴⁸

Ako je u Krapini postojao kanibalizam, upitno je jesu li krapinski neandertalci jeli svoje suplemenike ili su bili žrtva nekog drugog plemena.⁴⁹ Ako je bila riječ o kanibalizmu unutar plemenske zajednice, nije jasno je li on prouzročen biološkim nagonom za preživljavanjem u stresnim situacijama ili je možda riječ o ritualnom kanibalizmu. Ritualni bi kanibalizam upućivao na postojanje određenih religijskih nazora.⁵⁰

8. MEZOLITIK

Mezolitik ili srednje kameno doba dio je prapovijesti smješten između dvaju velikih razdoblja – paleolitika i neolitika, odnosno dvaju suprotnih gospodarskih koncepata preživljavanja, temeljena na prikupljanju, odnosno proizvodnji hrane. Kasnije su neki znanstvenici to prijelazno razdoblje raščlanili na epipaleolitik ili produženi paleolitik i protoneolitik, odnosno razdoblje koje neposredno prethodi klasičnom neolitiku.⁵¹

Termin mezolitik uglavnom se rabi za područje Europe, sjeverne Afrike i Azije i označava ranoholocenske ljudske zajednice prije pojave poljodjelstva i stočarstva. Mezolitik pripada vremenu geološke sadašnjosti, odnosno holocenu, a njegov početak uvjetovan je

⁴⁷ Heršak, Emil, *Drevne seobe*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 29.

⁴⁸ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 58.

⁴⁹ Karavanić, Ivor, *Život neandertalca*, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 123.

⁵⁰ I. Karavanić, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, str. 60.

⁵¹ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 63.-64.

završetkom ledenog doba (pleistocena) 10.000 godina prije sadašnjosti. Osnovno obilježje tog razdoblja jesu velike klimatske promjene, globalno zatopljenje, povlačenje ledenog pokrova. Zbog svega toga mijenja se biljni i životinjski svijet. Ljudske zajednice lovaca i skupljača moraju svoj život prilagoditi izmijenjenom okolišu. Razvija se lov na brzu divljač i ptice. Nabujale rijeke i močvare nude nove izvore hrane pa ribolov i skupljanje školjaka postaju važnom granom privređivanja. Nova vrsta lova zahtijeva i novu vrstu oružja i oruđa. Najbolje sačuvano mezolitičko naselje na kojem mezolitička populacija živi sjedilačkim načinom, što je inače značajka neolitika, jest Lepenski Vir na Dunavu u Srbiji.⁵²

Mezolitik nedvojbeno predstavlja novu etapu u razvoju ljudskih kultura. Prema tome osnovno su obilježje mezolitika različite seobe ograničenoga opsega.⁵³

8.1. Ljudske žrtve u mezoliku

Kada govorimo o kanibalizmu u pretpovijesti ne možemo biti sigurni koji su bili motivi takva ponašanja. Možemo pretpostaviti da je kanibalizam bio potaknut nedostatkom bjelačevina, glađu ili religijskim obredima. Upravo u mezoliku imamo primjere ljudskih žrtava u obliku kanibalizma, upravo zbog preživljavanja suplemenika u uvjetima gladi. Koštana je srž izvor bjelačevina pa se pretpostavlja da je to bio i uzrok kanibalizma, iako se ništa sigurno ne može dokazati.⁵⁴

9. NEOLITIK

Mlađe kameno doba ili neolitik dio je prapovijesti kojim se imenuje razdoblje prvih prapovijesnih zajednica utemeljenih na proizvodnji hrane, odnosno kultivaciji biljaka i domestikaciji životinja. Trajanje neolitika, odnosno njegov početak ili završetak nije moguće točno odrediti, osim u užim regionalnim okvirima. Stoga se njegov početak mora ptomatrati u okviru dugotrajnog procesa neolitizacije, odnosno procesa usavršavanja različitih oblika iskorištavanja prirodnih izvora (selektivnost u lovu i skupljanju plodova te njihova kultivacija i domestikacija) u različitim klimatsko-zemljopisno-ekološkim uvjetima. Neolitik se u većem dijelu jugoistočne i posebno srednje Europe pojavio kao nešto izrazito novo. Takve prijelomne događaje u razvoju ljudskog društva nazivamo revolucijom pa je i u znanost

⁵² T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 65.-67.

⁵³ S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, str. 51.

⁵⁴ D. Diehl, M.P. Donnelly, *Pojedi bližnjega svoga: povijest kanibalizma*, str. 60.

uveden pojam neolitičke revolucije. Ona označava početak organizirane, odnosno planirane privredne djelatnosti, u prvom redu poljodjelstvo i stočarstvo. Najveća je novina u neolitičkoj privredi svjesno sudjelovanje čovjeka u organizaciji ishrane, odnosno proizvodnji hrane, sposobnost stvaranja stabilnih zaliha i mogućnost čuvanja viškova hrane.⁵⁵

Novosti koje bitno određuju neolitik i ujedno ga temeljito razlikuju od prethodnog mezolitika jesu: gospodarstvo zasnovano na poljodjelstvu i stočarstvu, te kao posljedica toga sjedilački način života, proizvodnja lončarske, odnosno keramičke robe, te primjena tehnike glačanja i poliranja pri izradi kamenog oružja i oruđa.⁵⁶ Prijelaz na proizvodnju hrane uzrokovao je i niz drugih promjena, od sjedilačkog načina života, trajnih naselja, tehnologije obrade i izrade oruđa i oružja, do proizvodnje keramičkih predmeta te drugačijih duhovnih potreba (umjetnost, religija). Prevlast određene vrste keramike (po sastavu gline, oblikovanju, načinu pečenja i ukrašavanja) tumači se kao dominantno obilježje neke neolitičke kulture.⁵⁷

9.1. Ljudske žrtve u neolitiku

Sahranjivanje uz obrede, grobne priloge, žrtvovanje i žrtvene darove otkriveno je u više paleolitskih i mezolitskih nalazišta. Ali tek u neolitiku žrtvovanje se javlja kao sistem običaja i neosporno svrhovita radnja. Na to upućuju i protoneolitička kultura Lepenskog Vira. Lepenski vir je nalazište na desnoj obali Dunava u Đerdapskoj klisuri, istočna Srbija. Središte je jedne od najznačajnijih i najsloženijih pretpovijesnih kultura, koja je nazvana po dunavskom viru — „Lepenski vir.“ Na tom lokalitetu nastala su jedna od prvih sela u Europi, otprilike između 6000. i 5000. godine prije nove ere. Ljudi su naselili te prostore jer je ondje uvijek bilo mnogo ribe, pa su se tako mogli nastaniti na jednom mjestu tokom cijele godine. Glavni voditelj istraživanja ovog lokaliteta bio je profesor Dragoslav Srejović, poznati arheolog, akademik i profesor Sveučilišta u Beogradu. U svim fazama kulture Lepenskog Vira prakticirani su su izuzetno složeni pogrebni rituali. Uočavaju se tri osnovna postupka - inhumacija i sekundarno, odnosno parcijalno sahranjivanje pokojnika. Najveći broj inhumiranih pokojnika položen je na leđa, s rukama spuštenim niz tijelo i šakama na donjem trbuhu. Polaganje pokojnika u sjedećem položaju obavljeno je samo izuzetno. U osnovi je religije kulture Lepenskog Vira bio kult ognjišta i vatre, predaka, a možda i Sunca. Iako u ovoj kulturi nisu pronađeni tragovi ljudske žrtve, nemoguće ju je sasvim isključiti ako se

⁵⁵ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 72.-73.

⁵⁶ S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, str. 59.

⁵⁷ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 75.

uzme u obzir to da su stanovnici Lepenskog Vira izuzetnu pažnju posvećivali građevinarstvu. Otkriveni su i dječji grobovi i to ispod pročelja kuće. Kako su oba djeteta sahranjena ispod poda, dakle neposredno pred podizanje tih kuća, moglo bi se pretpostaviti da se radilo o žrtvama u čast gradnje.⁵⁸

Nalazi koji upućuju na žrtvovanje ljudi, posebice djece česti su u neolitik. Nalazi starčevačke impresso kulturne grupe u naselju Obre I kod Kaknja upućuju da je grob broj 8 vjerojatno bio važno kultno mjesto gdje su se prinisile ljudske i životinjske žrtve. Prilozi u grobovima upućuju na zaključak da se ne radi o običnim ukopima, već se radi o žrtvama u okviru nekog kulta. Ukopi u nalazištu Obre I predstavljaju žrtve djece radi napretka naselja.⁵⁹

Krajem neolitika nalazimo sva osnovna obilježja žrtvenog obrednog kompleksa: ljudske i životinjske žrtve, žrtvene predmete (nakit i druge dragocjenosti, oruđe i oružje), a žrtve se prinose precima i uopće mrtvima, ali i silama života, da bi napredovalo novoosnovano naselje, da bi se osigurala plodnost i ostvarilo blagostanje u teškim uvjetima.⁶⁰

10. BAKRENO DOBA

Jednostavna dioba prapovijesti na kameno, brončano i željezno doba nije mogla odraziti sve mijene u kulturnim pojavama jer se čitav niz novih kultura nije mogao po svojoj gospodarskoj i društvenoj strukturi, a ni po materijalnoj i duhovnoj ostavštini u potpunosti izjednačiti s neolitikom, ali ni s brončanim dobom. Postalo je jasno da između tih dvaju razdoblja postoji i neko prijelazno vrijeme koje će tek utrti put razvijenim metalnim razdobljima. Ono što je bilo na prvi pogled najvidljivije obilježje toga prijelaznog razdoblja jest sve češća pojava metalnih predmeta, u prvom redu bakrenih, ali i zlatnih te srebrnih, kao posljedica razvoja primarne metalurgije. Stoga je novo razdoblje prozvano bakrenim dobom ili eneolitikom. Osnovna su obilježja eneolitika revolucija sekundarnih sirovina (mlijeko i mliječne prerađevine, vuna, koža), razvijanje različitih zanimanja (rudara, drvosječa, tesara, kovača, trgovaca), odnosno dolazi do pojave specijaliziranih zanimanja. Dolazi do podjele rada, a da bi ona funkcionirala, društvo mora biti čvršće ustrojeno pa se stvaraju bolje povezane i organizirane patrijahalne rodovske i plemenske zajednice. Metalno doba otpočinje onog trenutka kada sliku jedne kulture oblikuje intenzivna metalurška djelatnost.⁶¹

⁵⁸ J. Janićijević, *U znaku moloha, Antropološki ogleđ o žrtvovanju*, str. 43.

⁵⁹ Isto, str. 46.

⁶⁰ Isto, str. 48.

⁶¹ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 83.-85.

10.1. Ötzi – „Ledeni čovjek“

Par njemačkih alpinista koji se zaputio na vrh Similaun (masiv u pokrajini Trentino Alto-Adige, na granici Italije s Austrijom) 19. rujna 1991. godine ugledao je na visini od 3200 metara kako iz leda vire ostatci ljudskog tijela gotovo nedirnutog, koje je bilo odjeveno u svoju odjeću, a pored njega je bilo popratno oružje i oruđe. Prije nekoliko stoljeća u toj je pokrajini ledeni pokrivač zauzimao mnogo više mjesta nego danas, i mjesto na kojem je pronađeno tijelo, malo stjenovito korito s relativno ravnim dnom, ostalo je potpuno pokriveno u posljednjih 5000 godina. Takvo stanje omogućilo je da led unutar korita ostane čvrst i tijekom pomicanja ledenjaka i da se čovjek koji je tu bio umro zaštititi od propadanja. Složenim i naprednim metodama utvrđivanja točne starosti mumije omogućen je zaključak da je čovjek živio između 3100. i 3350. godina prije Krista, to jest na početku bakrenog doba. Čovjek iz Similauna, koji je postao poznat kao Ötzi, bio je pravo blago za znanstvenike. Umro je za vrijeme dugog putovanja preko Alpa, noseći na sebi mnoge znakove prijeloma kostiju koji su izazvali kompresiju grudnog koša pa se postavlja pitanje je li to možda bilo zbog tereta leda ili nekog nepoznatog nesretnog slučaja? Ötzi je imao oko 46 godina, bio je visok 1.60 metara, imao je dugu kosu, a pluća su mu bila crna od dima s ognjišta. No u ustima nije imao ni jedan karijes. U posljednjim mjesecima života patio je od stresa imunološkog sustava. Najzanimljivija je u Ötzija njegova prtljaga: tobolac za strijele za luk, neka vrsta sjekire i malen bodež, još uvijek zabijen u korice opasane o boku.⁶²

Otkriće tijela iz kamenog doba visoko u Alpama bilo je arheološka senzacija, no tajna koja se krije iza lomljivih posmrtnih ostataka postala je uzbudljiva forenzička zagonetka. Svaki puta kad se učinilo da je neko rješenje točno, pojavili su se dokazi koji govore suprotno. Kad su njemački planinari Helmut i Erika Simon krenuli u planine na austrijsko-talijanskoj granici u rujnu 1991. godine, jutarnje je sunce grijalo stjenovitu čistinu visoko iznad snježne granice. Kad se par udaljio od staze na visini od 3191 m/nv, primijetili su tijelo napola pokriveno ledom koji se topio. Misleći kako je riječ o tijelu nekog nesretnog penjača, odmah su obavijestili gorsku službu spašavanja. No kad su tijelo i predmeti koji su se oko njega nalazili spuštteni s planine, postalo je jasno da je ta osoba mnogo, mnogo starija nego što je to itko mogao pretpostaviti. Pokazalo se da je planinski čovjek, kojega su nazvali Ötzi prema dolini Ötztal u kojoj je pronađen – živio otprilike u 3300. prije Krista, više od 1000 godina

⁶² Laća, Josip (urednik), *Dječja enciklopedija, Knjiga 4, Pretpovijest, Razvoj života na Zemlji*, Mosta, Zagreb, 2003., str. 211.

prije nego su sagrađene piramide. Ledeni grob sačuvao je čovjekovo tijelo tijekom nekoliko tisućljeća. Čak su mu i očne jabučice ostale netaknute. Da nije došlo do neobična topljenja leda, mogao je ostati u svom planinskom grobu još tisućama godina ili čak i više. Ledeni je čovjek pregledan na posebno ohlađenoj klupi kako bi se spriječilo raspadanje njegovih posmtnih ostataka. Znanstvenici iz opće bolnice u Bolzanu u Italiji poslužili su se rendgenskim snimanjem i skeniranjem, no trebalo im je deset godina da pronađu vrh strelice u njegovu lijevom ramenu.⁶³ Ötzi, ledeni čovjek iz Tirola zajedno je sa svojom opremom ostao konzerviran u alpskom ledenjaku gotovo pet tisuća godina.⁶⁴

Tijelo ledenog čovjeka odneseno je u Innsbruck u Austriji, gdje su se okupili arheolozi iz čitavoga svijeta kako bi vidjeli tajanstvenog čovjeka. Ispitivanja peludi pronađene u želucu „Ledenog čovjeka“ otkrila su da je živio u dolini južno od Alpa. No daljnje forenzičke analize naglo su prekinute kad su talijanski službenici iznenada ustvrdili da tijelo nije pronađeno u Austriji, nego na teritoriju njihove države. Pravnici i diplomati godinama su se sporili o tom pitanju. Napokon su se 1998. godine složili da je Ötzi uistinu bio pokopan 93 metra unutar talijanskoga teritorija, pa mu je tijelo preseljeno iz Innsbrucka u Bolzano u Italiji.⁶⁵

10.1.1. Dokazni materijal

Tajanstvenoj smrti Ötzija znanstvenici su pristupili na vrlo sličan način na koji se provode istrage ubojstava u današnjem svijetu. Detektivi su na mjestu događaja primjenjivali najsvremenije tehnike kriminalističkoga vještačenja kako bi ispitali svaki centimetar tijela. Analizirali su posljednje što je preminuli pojeo i tražili znakove borbe koja je mogla izazvati smrt. Metodom radioaktivnog ugljika određeno je vrijeme kada je smrt nastupila, a analiza DNK omogućila je stručnjacima da više-manje precizno utvrde gdje je živio. Rad forenzičkih patologa arheolozima je pružio jasniji uvid nego ikada prije u način na koji su ljudi u Europi živjeli prije 5000 godina.⁶⁶

⁶³ Opačić, Vid Jakša (urednik), *Istina o povijesti*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., str. 177.

⁶⁴ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 105.

⁶⁵ Opačić, Vid Jakša (urednik), *Istina o povijesti*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., str. 181.

⁶⁶ Isto, str. 178.

10.1.2. Tajanstveni tragovi – posljedica liječenja

Sićušnim endoskopom utvrđeno je da na koži postoji više od pedeset tragova uboda. Čini se da je Ötzi na tijelu imao tetovažu izrađenu ugljenom prašinom, pa su mnogi pomislili da je bio šaman. No te oznake nalaze se uglavnom na leđima i nogama, tako da nisu mogle biti lako uočljive. Sad se vjeruje da su to zapravo ožiljci od određene vrste akupunkture, budući da mjesta na kojima se tragovi nalaze odgovaraju zglobovima koje zahvaća osteoartritis (bolest zglobova koja uzrokuje trošenje hrskavice). Neki ožiljci, tragovi neke vrste igle, nalaze se 5 mm od poznatih akupunkturalnih točaka, što bi moglo značiti da je ta vrsta liječenja oko 2000 godina starija nego što se prethodno vjerovalo.⁶⁷

10.1.3. Sezona smrti

Znanstvenici su najprije smatrali da je Ötzi umro u jesen, budući da je u ledu kojim je njegovo tijelo bilo okruženo bilo peludi biljaka koje cvatu u jesen. No u crijevima Ötzija bilo je stanica peludi crnoga graba. One su toliko dobro sačuvane da ih je morao unijeti nedugo pošto je biljka cvala. Budući da crni grab cvate samo između ožujka i lipnja, Ötzi je zacijelo umro u proljeće. To znači da je hladnoća manje vjerojatan uzrok smrti te da je vjerojatnije riječ o nasilnom činu. Ispitivanja gustoće Ötzijevih kostiju pokazala su da je imao oko 46 godina. Bila je to velika starost u njegovo doba, a to se na njemu i vidjelo. Mučio ga je osteoartritis – istrošene i očvrsnule hrskavice – i ozbiljna infekcija crijevnim glistama, parazitom koji je zacijelo uzrokovao povremenu strahovitu bol.

Kad je Ötzi pronađen, nitko nije znao koliko je dugo ondje ležao. Njegovim se krhkim tijelom previše grubo baratalo – lijevi kuk mu je oguljen, a drveni luk i tobolac slomljeni. Za slamanje leda u kojem je ležao upotrijebljeni su štapovi, kojima su mu odlomljene genitalije, slomljena rebra, a možda i lijeva ruka – iako je moguće da je taj lom prouzročila i težina leda. Ta su oštećenja stvorila dodatne zagonetke jer su prikrila prave Ötzijeve ozljede. Nepostojanje zarasloga tkiva preko duboke porezotine na palcu ukazuje na to da je do ozljede došlo tijekom kobnoga napada. Duboka cik-cak posjekotina na Ötzijevom desnom dlanu te svjedočanstvo planinara o tome kako je u ruci držao bodež, ukazuju na to da je možda poginuo u borbi prsa o prsa. No da su ga napadači odmah usmrtili, gotovo sigurno bi mu bili oduzeli sjekiru, koja bi bila vrlo vrijedna nagrada.⁶⁸

⁶⁷ V. J. Opačić, *Istina o povijesti*, str. 179.

⁶⁸ Isto, str. 178.

10.1.4. Životni stil

Prva ispitivanja malenog djelića kose otkrila su razinu dušika-15 koja bi odgovarala činjenici da je Ötzi bio vegan. No kasnije su analize pokazale da je Ötzi jeo meso. Ötzi je zacijelo bio gladan kad je umro, budući da je u želucu imao vrlo malo hrane. DNK iz stanica probavljene hrane ukazuje na to da su posljednje što je pojeo bile žitarice zajedno s mesom kozoroga i soba. Mišićna vlakna iz tih dviju vrsta mesa pronađena su i na Ötzijevoj koži i odjeći. Prije nego što je umro i mumificiran Ötzi je bio odjeven u odjeću od životinjskog krzna dok je na nogama imao životinjsku kožu. Dio znanstvenika smatra da je pripadao primitivnijoj skupini ljudi, lovcima i sakupljačima, no nakon novih istraživanja drugi tvrde da je on dio progresivnije kulture obrađivača zemlje i uzgajivača životinja, što potkrjepljuju činjenicom da je odjeven u odjeću napravljenu od koza, ovaca i goveda.⁶⁹

10.1.5. Pravi razlog smrti

Godine 2001. rendgenske snimke tijela ponovno su pregledane i tada je otkrivena trokutasta sjena, gušća od ljudskih kostiju, u području Ötzijeve ključne kosti. Pokazalo se da je riječ o kremenom vrhu strijele, dugom dva centimetra, koji nije otkriven tijekom cijelog desetljeća pomnih znanstvenih istraživanja. Ötzi je pogođen ispod lijeve ruke, a potom je izvukao drveni dio strijele. Takva je rana smrtonosna te znanstvenici procjenjuju da je Ötzi iskrvario unutar deset sati. Činjenica da je prapovijesno tijelo pronađeno u planinama najprije je ljude navela na uvjerenje da je Ötzi bio pastir. No oprema i oružje pronađeni u njegovoj blizini nisu dio uobičajene opreme goniča stada. A kapa od medvjedega krzna upućuje na to da je Ötzi najvjerojatnije bio lovac. Ötzijeva oprema omogućila mu je da se duže vremena skrbi sam o sebi. Vjerojatno je bila riječ o vještom zanatliji koji je vlastitim komadima kremenja oblikovao i mijenjao svoje oruđe. I na njegovoj su odjeći pronađeni tragovi popravaka. Novi šavovi nisu bili tako dobri kao prvobitni, što znači da ih je možda sam napravio. I tko je bio Ötzi? Razmatrajući njegovo oružje na luku nije bilo tetive, a nosio je i 12 nedovršenih strijela. Ukoliko je bio lovac, zašto je krenuo u lov tako loše opremljen? Najuočljivije ozljede – slomljena ruka i rebra – u početku su navele stručnjake na pretpostavku da je sudjelovao u borbi te da je pobjegao u planine, gdje je, u tako oslabljenom

⁶⁹ Sulzenbacher, Gurdrun, *The glacier mummy*, Folio, 2011., str. 63.

stanju, podlegao hladnoći. No daljnja ispitivanja pokazala su da su te kosti slomljenje nakon smrti, i to zbog težine leda: Ötzi se jednostavno smrznuo. Za svoje je doba bio star, a možda je bio žrtva srčanoga udara ili hipotermije. Trebalo je odbaciti teoriju da je njegova smrt bila slučajna. No tada je i rendgenska snimka otkrila vrh strelice u njegovu lijevom ramenu: Ötzi je bio probijen kroz pazuh. Sasušena krv oko mjesta ulaska strijele upućuje na to da je ozljeda bila nedavna. Ledeni je čovjek umro od zadobivenih rana. Netko je ulovio lovca. U svjetlu tih novih dokaza, neki su pomislili da je Ötzi možda bio žrtvom ritualnog ubijanja i pokopa, možda smaknuća ili žrtvovanja. No, i to je malo vjerojatno jer nema nikakvih ostataka drvene strelice, već samo njezin sićušan dva centimetra dug vrh. Netko – ili sam Ötzi, ili barem prijatelj prije nego neprijatelj – zacijelo mu je izvukao strijelu iz tijela. Neobičan kut i mjesto ulaska strijele ukazuju na snažan udarac koji je pretrpio u trku tijekom borbe, prije nego na ceremonijalnu smrt.⁷⁰

Ötzijev posljednji dan na Zemlji vjerojatno je izgledao otprilike ovako: pojeo je obrok u šumi i ondje mu je nešto peludi završilo u hrani. Potom se našao u situaciji u kojoj se morao boriti te je pogođen strijelom. Izvukao je strijelu i odjurio u Alpe kako bi pobjegao napadaču ili napadačima koji su ga ili izgubili ili ostavili misleći da je mrtav. Stigao je do velike nadmorske visine, no izgubio je toliko krvi da je ubrzo umro. To što je Ötzi ostao sačuvan toliko dugo, pravo je čudo. Ubrzo poslije smrti njegovo je tijelo vjerojatno pokrio snijeg, koji ga je štitio od strvinara. Ledenjak koji ga je potom prekrilo obično bi uništio sve što mu se nađe na putu, no njegovo je tijelo bilo zaštićeno u udubini u stijeni. Međutim, najveće čudo jest da se led otopio upravo u trenutku kad su Simonovi tuda prolazili. Kao što je napisao jedan komentator: „U proteklih 5000 godina izgledi da se „Ledeni čovjek“ nađe postojali su samo tijekom šest dana“. Iako ta priča odgovara najnovijim otkrićima, još je mnogo neodgovorenih pitanja. Zašto je bio napadnut? Je li ubijen u zasjedi, okružen neprijateljima ili je ubijen odostraga dok se borio s napadačem koji mu je prezeo tetivu? Postavlja se pitanje je li Ötzi uopće bio prostrijeljen namjerno ili se to dogodilo slučajno. Nagađa se da ga je možda prostrijelio lovac koji ga je odmah i pokopao. Zasigurno se zna da je Ötzi uspio pobjeći, inače bi ubojica vjerojatno uzeo vrijednu sjekiru i druge predmete nađene uz tijelo. Ötzi skriva još mnogo tajni, a motiv ubojstva i dalje ostaje tajna. Je li Ötzija odostraga zaskočio protivnik koji je htio ukrasti njegovo stado? Ili je poginuo u borbi? Luk i strijele tada su uobičajeno služili za lov, stoga nema razloga da se nisu upotrebljavali i za borbu. Sada je jasno da Ötzijev kraj nije bio miran - nije umro prirodno, nego nasilno.⁷¹

⁷⁰ V. J. Opačić, *Istina o povijesti*, str. 179.-181.

⁷¹ G. Sulzenbacher, *The glacier mummy*, str. 64.

10.2. Vučedolska kultura

Za vrijeme bakrenog doba posebnu ulogu na području Hrvatske imala je vučedolska kultura koja se sa svog matičnog područja istočne Slavonije proširila na veliko područje srednje Europe i donijela nove kulturne vrijednosti tadašnjem čovjeku. Vučedolska kultura u klasičnoj fazi svog razvoja predstavlja kulturni kompleks mlađeg eneolitika (bakrenog doba), nazvana po lokalitetu Vučedolu, pet kilometara istočno od Vukovara, gdje se nalaze ostaci velikog naselja bakrenog doba. Važnu ulogu u životu pripadnika vučedolske kulture, imao je kult štovanja kovača, poglavito kovača bakra. Njegova kuća je redovito bila smještena u sredini naselja, a vjerovalo se da ima posebne moći jer može iz zemlje izvaditi prašinu i od toga napraviti različite oblike. Vjerovalo se da imaju i mogućnost utjecaj na prolazak vremena te da su utjecali na godišnja doba.

Vučedolska kultura je prakticirala i ljudske žrtve. U jednoj grobnici pronađena su tijela koja su žrtvovana najvjerojatnije zbog kulturnog prolaska Marsa i Venere, koji su bili najvažniji planeti te su imali svoje štovatelje, što nam govori da su Vučedolani promatrali nebo i bili upoznati s promjenama na njemu. Pronađena su i tijela koja su na svojim glavama imala blaga udubljenja, za koja se pretpostavlja da su nastala ritualnim izlivanjem tekućeg bakra na glavu žrtve. Grob s osam pokojnika otkopan 1985. godine iz rane faze vučedolske kulture u kojem se nalazio muškarac i sedam žena od kojih su šest imale udubljenja na glavi nastala kapljom usijanog metala – jako je važan. Jedna žena i muškarac, zanimljivo, imali su samo jednu kaplju izazvanu metalom na lubanji i sahranjeni su tako da gledaju u nebo, dok su sve ostale žene imale po dva udubljenja na glavi i bile su sahranjene s licem prema zemlji. Svi su kosturi bili zatrpani s debelim slojem drvenog ugljena, što upućuje na ritualnu žrtvu. Uz brojne posude nađene u tom grobu isticala se terina koja nam je pojasnila situaciju u grobu. Ukras na terini predočava muškarca simbolom Marsa, ženu simbolom Venere. Svrha tog žrtvovanja bila je da se s metalom provede inicijacija, odnosno, da se ti ljudi obilježe kao zastupnici nebeskih tijela.⁷²

⁷² Durman, Aleksandar, *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2000., str. 112.-113.

11. BRONČANO DOBA

Brončano je doba razdoblje prapovijesti obilježeno uporabom bronce, slitine bakra i kositra, u izradi oruđa, oružja, posuđa, nakita i plastike. Nadovezuje se na bakreno doba ili eneolitik. Prijelaz iz bakrenog u brončano doba u srednjoj Europi moguće je pratiti od sredine 3. tisućljeća prije Krista, dok se kraj brončanog doba datira oko 800. godine prije Krista. Sve masovnijom proizvodnjom predmeta od bronce povećana je i efikasnost privređivanja, a ostvarivani su kontakti i razmjena dobara na širokim prostorima Europe. Mogućnosti bogaćenja i akumuliranja različitih dobara dovode do društvenog raslojavanja i stvaranja bogatih, povlaštenih klasa. To je vrijeme sve češćih sukoba i nesigurnosti, a što se arheološki dobro vidi u sve većoj i raznovrsnijoj prisutnosti oružja kao i u promjenama ritusa pokapanja.

Brončano se doba dijeli na rano, srednje i kasno brončano doba.⁷³ Srednje brončano doba obilježeno je pojavom novih vrsta oružja u grobovima, a to su mač i koplje. I među oruđem se pojavljuje novi oblik – brončani srp. U vremenu kasnog brončanog doba gotovo čitavo europsko područje primjenjuje jedinstven pogrebni ritual – paljevinski. Naime, tijelo se spaljuje, ali se grobni priloz i oprema polažu i raspoređuju u grobu kao da je riječ o ukopu tijela. Pokojnikovi paljevinski ostatci pohranjuju se u posudu – žaru i pokapaju u prostranim ravnim grobljima. Zato se ovo razdoblje u velikom dijelu Europe naziva i kulturom polja sa žarama.⁷⁴

11.1. Svetišta i ritualna mjesta

Religija je skup vjerovanja ili dogmi i obreda (kultova) koji predstavljaju odnose između čovjeka i božanske moći ili nadnaravnih sila. To je vjerovanje u jedno ili više nadzemaljskih bića ili sila, i objašnjavanje svijeta tom vjerom, ali i kultno štovanje takvih nadzemaljskih bića. Kult ili obred ritualno je ponašanje pojedinca ili zajednice u kojem vjersko držanje pronalazi vidljiv izražaj. Religija, dakle, povlači za sobom vjerovanja i stavlja ih u odnos prema natprirodnom ili nadljudskom biću i snazi koja je iznad svakodnevnog, materijalnog svijeta. Ali religija je i društvena kategorija. Ona pomaže u regulaciji društvenih i gospodarskih procesa ljudskih zajednica. Svjedočanstva o religiji i vjerskim obredima možemo arheološki podijeliti u dvije skupine. Prvu skupinu čine ostatci posebnih građevina namijenjenih obavljanju i izvođenju vjerskih obreda. Drugu skupinu čine preživjeli tragovi

⁷³ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 88.-90.

⁷⁴ Isto, str. 93.

samoga čina vjerskih obreda u obliku različitih žrtvovanja i obrednih predmeta. Žrtvovanje ljudi, osobito djece, čini se da je bilo prakticirano i prigodom osnivanja novih naselja – naime, u nekim je prapovijesnim naseljima uočen običaj pokapanja dojenčadi ili sasvim male djece, a kako su to jedini ukopi u tim naseljima, pretpostavlja se da su bili dijelom određenog žrtvenog obreda za prosperitet novoosnovanog naselja.⁷⁵

11.1.1. Ritualni zločin

Ritualni se zločin javlja kao najjednostavniji oblik antropofagije, a proizlazi iz morbidne potrebe za krvlju, koristeći religiju kao svoj izgovor. Ljudske žrtve najčešće su se u brončanom dobu prinosele na otvorenom ili u svetištima, a vežu se najčešće uz izradu bronce kao zahvalnost bogovima. Magija se gotovo uvijek skriva iza raznih rituala. Ritual je magijsko, svečano mimičko oponašanje željene stvari kojem se na primjer želi osigurati plodnost ili uspjeh u lovu.⁷⁶

12. ŽELJEZNO DOBA

Željezno je doba posljednje tehnološko i kulturno razdoblje prapovijesti, a obilježava ga razvoj metalurgije željeza i njegova široka uporaba u proizvodnji oruđa, oružja pa i nakita. Iako se željezni predmeti pojavljuju kao dragocjenost već u 3. tisućljeću prije Krista stvarni početak željeznog doba povezuje se s iskorištavanjem i uporabom željezne rudače. Najranija sustavna proizvodnja i uporaba željeznih predmeta počinje u Anatoliji i kavkaskom području oko 1200. godina prije Krista. Željezno je doba podijeljeno na starije i mlađe željezno doba. Starije je nazvano halštatskim prema velikom prapovijesnom nalazištu otkrivenom pokraj gradića Hallstatta u Gornjoj Austriji. Mlađe željezno doba nazvano je pak latenskim prema lokaliteu La Tene u Švicarskoj jer su ondje pronađene velike količine brončanog i željeznog oružja i drugih predmeta.⁷⁷

12.1. Močvarna tresetišta

⁷⁵ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 161.-162.

⁷⁶ R. Villeneuve, *Istorija kanibalizma*, str. 78.

⁷⁷ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 95.-97.

U željeznom su doba močvarna tresetišta u sjevernoj Europi imala posebno značenje. Ne samo da su bila teško prohodna već su korištena i za rituale i žrtvovanja. Ljudi iz željeznog doba žrtvovali su oružje, životinje pa čak i ljude u močvarnim tresetištima. Močvarna tresetišta su imala značajnu ritualnu ulogu u brončanom i željeznom jer su tadašnji ljudi smatrali (ili barem povezivali) tresetište s domom bogova prirode ili duhova. Tijela žrtava obrednoga žrtvovanja nađena su na brojnim lokacijama u Engleskoj, Irskoj i osobito sjevernoj Njemačkoj i Danskoj, čak gotovo savršeno očuvana zbog uranjanja u vodu s kiselinom. Znanstvenici već dugo pokušavaju dati smisao jednoj neobičnosti arheološkog svijeta: ljudskim tijelima koja su sahranjena u hladnim vodama tresetišta, posvuda, od Irske do Rusije. Tijekom protekla dva stoljeća, pronađena su na stotine tijela u močvarama. Tko su oni bili i zašto su poslani na drugi svijet, u vlažnim močvarama? Neki su tu završili uslijed nekog nesretnog slučaja, a drugi zbog ubojstva. Neki su možda žrtvovani, a neki su umrli prirodnom smrću i tu su sahranjeni.⁷⁸

12.2. Old Croghan

Iz močvarnih tresetišta u Irskoj poznato je tijelo iz Old Croghana koje je bilo žrtvovano i bačeno u tresetište. Čovjek iz Old Croghana bio je jako visok i imao je oko dvadesetak godina. Prije smrti bio je brutalno mučen i vjerojatno je predstavljao ritualnu žrtvu. Bio je uboden u rebra, a bradavice su mu bile odrezane. Posjekotine na ruci ukazuju da se prilikom napada pokušao obraniti.⁷⁹

12.3. Tollundski čovjek

Prirodne osobine okoliša često su uključivane u vjerske rituale – poput svetih izvora i jezera, jama ili ponora u koje su se bacali zavjetni ili žrtveni darovi ili su se čak prinobile i ljudske žrtve. Jedan od najpoznatijih primjera prinošenja ljudskih žrtava jesu tzv. „ljudi iz močvara“, nalaz dobro sačuvanih ljudskih tijela u močvarama i tresetištima sjeverozapadne Europe, a koji su očito bili najprije obredno ubijeni, a potom bačeni u močvare kao posvećeno mjesto. U slučaju čovjeka iz Tollunda uže oko njegova vrata pokazuje da je bio zadavljen. U drugim slučajevima u močvarama ili jezerima moguće je pronaći glazbene instrumente,

⁷⁸ Mays, Simon, Pinhasi, Ron, *Advances in human palaeopathology*, Wiley, England, 2008., str. 108.

⁷⁹ Haughton, Brian, *Hidden history*, Carrer Press, USA, 2007., str. 360.-361.

drvene čamce ili pak neprijateljsko oružje – svi su ti predmeti žrtvovani ili zavjetovani bogovima.⁸⁰

Organski materijali posebno su dobro sačuvani u sojeničkim naseljima na alpskim jezerima te u tresetištima sjeverne Europe, primjerice čamci monoksili ili mumije žrtvovanih ljudi koji su bačeni u močvaru. Znamenit je nalaz čovjeka iz Tollunda (Danska) čije je tijelo, bačeno u močvaru, bilo tako dobro očuvano da se lako moglo zaključiti kako posljednja 24 sata svoga života ništa nije jeo, a posljednji mu je obrok bila ječmena kaša s divljom travom. Oko vrata ostalo je sačuvano uže kojim je bio udavljen.⁸¹

Tollundski je čovjek jedna je od najbolje očuvanih primjera ljudske žrtve koji je otkriven 1953. godine. Ljudsko tijelo, žrtva smrti gušenjem, pronađen je u tresetištu u blizini sela Tollund u Danskoj. Tollund je uvijek bio poznat kao mirno mjesto pa je pronalaženje tijela s omčom oko vrata podiglo veliku prašinu. Tollundski čovjek ne predstavlja prvo tijelo pronađeno u tresetištu, ali predstavlja najbolje očuvano tijelo koje je pronađeno. Nalazi zuba upućuju da se čovjek iz Tollunda zdravo hranio. U vremenu u kojem je živio tollundski čovjek u Danskoj je bilo mnogo pogrebnih običaja kojima je bilo zajedničko kremiranje ljudi. No kremirale se nisu one skupine ljudi koje su bile žrtvovane, već su one odložene u tresetišta. Pretpostavlja se da je tollundski čovjek ubijen kao žrtva bogovima. Iako je nasilno ubijen, odnosno obješen na stablo, u tresetištu je pažljivo položen, a usta i oči su mu bila zatvorena kao da je zaspao. Položen je s poštovanjem kako bi bogovi prihvatili žrtvu. Istraživanja su pokazala da je glava bila neoštećena, a sačuvani su i srce, pluća te jetra. Procjenjuje se da je čovjek iz Tollunda kada je ubijen imao oko 40 godina i da je bio relativno niskog rasta. Tollundski čovjek predstavlja prirodno mumificirano truplo čovjeka koji je živio u četvrtom stoljeću prije Krista u vrijeme željeznog doba.⁸²

⁸⁰ T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 162.

⁸¹ Isto, str. 105.

⁸² Bush, Mark B., *Ecology of a changing planet*, Pearson Education, New Jersey, 2002., str. 204.-205.

13. ZAKLJUČAK

Iako se kroz cijelu prapovijest prožima pojam ljudske žrtve potrebno je naglasiti da se u određenim prapovijesnim razdobljima učestalije javljaju predstavnici ljudskih žrtava. Nekoliko je razloga žrtvovanja ljudi: od nagona za preživljavanjem u uvjetima gladi u kojima je čovjek bio primoran u nedostatku životinjskoga mesa kao izvor bjelančevina koristiti ljudsko meso, preko pukog kanibalizma koji je predstavljao nepoštivanje drugih ljudi i iskazivanje vlastite nadmoći, do ljudskih žrtava koje su stradale od strane neprijateljskih plemena. Važno je napomenuti kako ne možemo biti posve sigurni radi li se kod nekih primjera o ritualnom ubojstvu ili o ubojstvu radi preživljavanja.

Već u paleolitiku nailazimo na mnogobrojne primjere ljudskih žrtvi, a jedan od poznatijih kanibalističkih lokaliteta je Hušnjakovo u Krapini. Još i danas, ne slažu se svi znanstvenici da je u Krapini moguće s najvećom sigurnošću utvrditi postojanje kanibalizma. U neolitičkim se kulturama javlja žrtvovanje djece prilikom osnivanja naselja kao zahvala bogovima. U bakrenom dobu važno otkriće predstavlja mumija Ledenog čovjeka – Ötzija koja upućuje na ubojstvo od strane suparničkoga plemena. Upravo nam je mumija Ledenog čovjeka omogućila uvid u život ljudi bakrenog doba u Europi. U željeznom dobu najvažniji su nam izvori koji upućuju na ljudske žrtve, močvarna tresetišta diljem Europe. Jedno od najpoznatijih tijela iz tresetišta je ono tollundskoga čovjeka na temelju kojega možemo zaključiti kako su ljudi iz tog razdoblja prakticirali i smrt vješanjem u svrhu zahvale bogovima.

Iako ne možemo sa sigurnošću utvrditi iz kojeg su razloga prapovijesni ljudi prakticirali ljudsku žrtvu, ono nam može pomoći da shvatimo kako su živjeli naši pretci, u što su vjerovali i na koji su način iskazivali poštovanje prema drugim ljudima. I dan-danas se u svijetu ponegdje prakticiraju ljudske žrtve, ali se to prakticiranje sve više i više smanjuje. Proučavajući žrtvovanje ljudi kroz prapovijest možemo zaključiti da naši pretci nisu žrtvovali druge ljude iz čistoga užitka, već su to najčešće bili: nagon za preživljavanjem ili zahvala bogovima za određene blagodati.

14. LITERATURA

1. Bush, Mark B., *Ecology of a changing planet*, Pearson Education, New Jersey, 2002.
2. Deary, Terry, *Divlje kameno doba: užasi povijesti*, Egmont, Zagreb, 2002.
3. Diehl, Daniel, Donnelly, Mark P., *Pojedi bližnjega svoga: povijest kanibalizma*, Ljevak, Zagreb, 2010.
4. Dimitrijević, Stojan, Težak-Gregl, Tihomila, Majnarić-Pandžić, Nives, *Prapovijest*, Naklada Naprijed, Zagreb, 1998.
5. Durman, Aleksandar, *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2000.
6. Facchini F., Gimbutas M., Kozłowski J. F., Vandermeersch B., *Religioznost u pretpovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.
7. Haughton, Brian, *Hidden history*, Carrer Press, USA, 2007.
8. Heršak, Emil, *Drevne seobe*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
9. Jančićević, Jovan, *U znaku moloha, Antropološki ogled o žrtvovanju*, Vajat, Beograd, 1986.
10. Karavanić, Ivor, *Prapočetci religije, Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.
11. Karavanić, Ivor, *Život neandertalca*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
12. Laća, Josip (urednik), *Dječja enciklopedija, Knjiga 4, Pretpovijest, Razvoj života na Zemlji*, Mosta, Zagreb, 2003.
13. Leroi-Gourhan, Andre, *Religije prethistorije*, Naprijed, Zagreb, 1968.
14. Mays, Simon, Pinhasi, Ron, *Advances in human palaeopathology*, Wiley, England, 2008.
15. Moren, Edgar, *Čovek i smrt*, BIGZ, Beograd, 1981.
16. Opačić, Vid Jakša (urednik), *Istina o povijesti*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.
17. Renfrew, Colin, *Pretpovijest, nastanak ljudskog uma*, Alfa, Zagreb, 2010.
18. Skupina autora, *Povijest 1, Prapovijest i prve civilizacije*, Europapress holding, Zagreb., 2007.
19. Sulzenbacher, Gurdrun, *The glacier mummy*, Folio, 2011.
20. Težak-Gregl, Tihomila, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Uvodi, Zagreb, 2011.
21. Villeneuve, Roland, *Istorija kanibalizma*, Biblioteka Cveće zla 9, Beograd, 2004.